

UDK 316.32:323.1(497.6)

Primljeno: 30. 08. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Adnan Džafić, Nezir Krčalo

BOSANSKI IDENTITET - RAZARANJE PARADIGME MULTILATERALNOSTI?

Pojam identiteta sadržava u sebi dvije karakteristike: konzistentnost i kontinuitet u vremenu. Iako je pojam na taj način korišten u psihologiji, te dvije njegove karakteristike se najčešće upotrebljavaju u analizi i istraživanjima identiteta unutar drugih disciplina. Ako pođemo od ovih postulata, uočavamo da je bosanskohercegovačko društvo od najranijih vremena imalo sve karakteristike multilateralnog društva, dok se od 1992. godine do danas dešavaju procesi unutarnje i vanjske destrukcije ovakvog karaktera društva. Pripadnici svih naroda koji su naseljavali Bosnu od najstarijih vremena, postojeću kulturu na koju su nailazili oplemenjivali su vlastitom kulturom. Tako je bosanskohercegovačko društvo svoju multilateralnost, čije su karakteristike multietničnost, multireligioznost i multikulturalnost, gradilo stoljećima. Svi unutrašnji i vanjski ataci na kontinuitet bosanskohercegovačkog društva ipak nisu uništili temelje njegove multilateralnosti. Identitetski mozaik ovakvog društva sastoji se od ilirskih, slavenskih, keltskih, otomanskih, austrougarskih i svih novijih elemenata koji su uticali i utiču na njegovo strukturiranje. Pozitivni efekti međucivilizacijskog naslijeđa kao jednog od najvažnijih segmenata bosanskog identiteta značajno su uzdrmani početkom devedesetih godina i kontinuirano se narušavaju i danas.

Ključne riječi: identitet; multilateralnost; kulturni identitet; komunikacija; ideološka sfera

UVOD

U razvoju identifikacijskih procesa u Bosni i Hercegovini možemo prepoznati šest razvojnih etapa koje su oblikovale i oblikuju karakter savremenog bosanskohercegovačkog društva.

Prvi period je trajao od ranog srednjovjekovlja do nastanka srednjovjekovne bosanske države i tada je ukorijenjeno ime teritorijalne zajednice i države Bosna. *Drugi period* se proteže od formiranja srednjovjekovne države do otomanskog osvajanja. Za ovaj period je važno uspostavljanje srednjovjekovnog kraljevstva, zasebne Crkve bosanske i etničke strukture domicilnog stanovništva uokvirene u imenu Bošnjani. *Treći period* je period osmanske uprave i religijske identifikacije po sistemu mileta. Presudnu ulogu u razvoju identiteta bošnjačke etnije odigrala su dva kulturno-historijska faktora: bosansko krstjanstvo ili bosanska hereza, a potom islam. Islam, skupa sa srednjovjekovnom bosanskom herezom koja mu je prethodila, čini duhovnu vertikalu Bosne, posebno Bošnjaka (Burnazović ur., Imamović 2000: 10). Bosanski srednjovjekovni period do dolaska Turaka u XV stoljeću određujući je za nastajanje bosanskog identiteta. To je vrijeme nastanka, utvrđivanja i sadržajnog punjenja kategorije bosanstva (Bukić 1997: 15). Bukić naglašava da je ime Bošnjani imalo dvojnju konotaciju: značilo je etničku i državnu pripadnost, a u kontekstu „dobri Bošnjani“ i vjersku.

U svojoj samozatajnosti, bosanska hereza stvorila je politički pojam bosanstva bivajući sredstvom ostvarenja bosanske državne samostalnosti ali i jedne osobene bosanske duhovnosti. Svojom moralnom dimenzijom izvršila je značajan uticaj na duhovni život bosanskog čovjeka. Bosanski banovi i kraljevi, srednjovjekovna bosanska država, Bošnjani, Crkva bosanska, Bosna srebrna, bosančica itd., sve su to duhovne komponente koje su učestvovala u stvaranju žive supstance bosanske kolektivne pučke svijesti (Bukić 1997: 20). Islam se u Bosni ukorijenio kao masovna ali nenametljiva i neagresivna religija, te isto takva kultura i tradicija, ističe Bukić, dodavši, da je upravo ta činjenica odredila strukturu stanovništva Bosne kao izrazito heterogene društvene zajednice. Iako je dolazak islama donio diskontinuitet u društveni život Bosne, to nikako nije značilo gubitak bosanskog identiteta njenog stanovništva. Osmanska vlast nije uvodila nikakve mjere koje bi obezličavale bosanski identitet. Bosanski sandžak, Bosanski pašaluk, Bosanski begler-begluk, Bosanski vilajet, Bosanski ejalet bile su administrativno-upravne oznake osmanske legislative, uvijek uz atribut *bosanski*, što u ovom periodu daje pečat postojanju bosanskog identiteta. I izvan Bosne, tada kao i danas, česti su pseudonimi i prezimena:

Bosanac, Bošnjak, Bosanec, Bosnić, Bosnevi, Bosnali; mjesna imena: Bosanci, Bošnjaci; imena kulturnih i sportskih društava; nazivi tvornica, itd.

Četvrti period je razdoblje uspostavljanja nacionalnih država na prostorima carstava koja su se raspadala. Divergentni socijalni interesi unutar Bosne i politički interesi u susjedstvu, djelujući u istom smjeru, razdvajali su i rastvarali organske narodne komponente bosanstva. Muslimani ostaju kao religijska skupina budući da je njihov nacionalni pokret nasilno prekinut slomom bune Husejn-kapetana Gradašćevića i djelatnošću Omer-paše Latasa. U daljnjem slijedu, austrougarska vladavina je afirmirala bosanske Hrvate unatoč prvobitnim nastojanjima Kallaya da bošnjaštvo postane supstrat zasebnog etnosa. U stanju nacionalno nacionalno nepriznate vjerske skupine Bošnjaci ostaju cijelim tokom trajanja monarhističke Jugoslavije.

Peti period je ključni period za Bošnjake u kontekstu nacionalne identifikacije. Iako je u Drugom svjetskom ratu za vrijeme Prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a formiran institucionalni okvir na kojem je uspostavljena ravnopravnost bosanskohercegovačkih naroda, u realnosti ravnopravnost bošnjačkog naroda će biti definitivno i javno uvažena tek krajem šezdesetih godina 20. stoljeća i ustavom SFRJ iz 1974. godine. Ovo razdoblje možemo nazvati i periodom jugoslovenskih integracija i dezintegracija (Žiga 2007: 83). Sedamdesetih godina Bošnjaci bivaju priznati u nacionalnom smislu kao Muslimani. Rezultat je to snažnog vala političkih procesa od posebnog značaja za državu Bosnu i Hercegovinu i nacionalnu ravnopravnost Bošnjaka, tada M/muslimana. Procesi započeti donošenjem Ustava 1963. god. završeni su Ustavom iz 1974. godine kada je, s jedne strane, priznat ravnopravan status Republici Bosni i Hercegovini sa ostalim republikama tadašnje Federalne Jugoslavije, a s druge strane, muslimani su dobili status nacije. Tadašnja politička vlast time je priznala Bosni kao državi njenu političku, kulturnu, tradicijsku i historijsku posebnost i sukladno tome, u okviru postojećih mogućnosti, riješeno je i bošnjačko/muslimansko pitanje. „Prvo se priznala Bosna pa tek potom Muslimani“ (Filandra 2018: 16). S druge strane, u isto vrijeme kada je došlo do značajnih političkih promjena, otvaralo se i pitanje kulturnog identiteta jugoslovenskih naroda. „Uvećana politička prava naroda sada su nadopunjavana njihovih identitetskim pravima, a sve sa ciljem deideologizacije i demonopolizacije kulture“ (Filandra 2018: 16). Nekoliko je događaja uzdrmalo jugoslovensku kulturnu scenu, a za Bosnu su od posebne važnosti bili esej Muhameda Filipovića „Bosanski duh u književnosti - šta je to?“ iz 1967. godine, te rasprava o priznavanju jezičkih osobnosti muslimanskih pisaca i muslimanske književnosti kao nacionalne književnosti, uz nastojanja Midhata Begića i Alije Isakovića.

Šesti period je period nacionalne i jezičke identifikacije sa državom. Jeziku je vraćen naziv bosanski a narodu historijski naziv Bošnjaci. Nacionalna afirmacija Bošnjaka počela je, dakle, u prvoj polovini devetnaestog stoljeća, da bi bili priznati kao Muslimani 1963. odnosno 1974. godine, a potom vratili ime Bošnjaci 1993. godine. Životni tokovi u savremenom bosanskohercegovačkom društvu obilježeni su dvama paralelnim procesima: procesom postratnog ekonomskog, političkog i kulturnog konsolidovanja i procesom savremenih identifikacijskih rekonfiguracija. Potvrđuje se i na bosanskohercegovačkom primjeru da se savremena pitanja o identitetu nalaze u područjima društvene uključenosti i vezana su za problem identifikacije sa određenom teritorijom/državom a u kontekstu oblikovanja grupnih/kulturnih identiteta (Woodward 2002: 110).

1. SAVREMENE KARAKTERISTIKE BOSANSKOG MULTIETNIKUMA

Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo, zaseban kulturni prostor. Ni u uslovima kolonijalne podređenosti nije se ukidala nit njene državnosti. Bitne karakteristike savremenog bosanskohercegovačkog društva ogledaju se u pojmu multilateralnosti, segmentiranosti različja i pulsiranja višeznačja kroz povijest. Princip različitosti i zajedničkog života različitih naroda, kultura i religija održao se do danas. Ali, zadnjim ratom narušeni su temelji zdravih odnosa u društvu koje nije samo „puki zbir različja“, jer pluralizam bosanskog društva je bio otvorenog tipa bez unutarnjih omeđenja. Drugačije rečeno, Bosna je od svojih najranijih vremena činila jednu specifičnu prostornu i duhovno-kulturnu cjelinu (Žiga 2007: 14). Povijesnu vertikalu bosanskog društva pratili su nemiri, ali njihovo trajanje nikada nije napuštala konstanta kohezivnog multietikuma. "[ ] ...ni u vremenima političkih zaoštavanja, praćenim kulturnim izolacionizmom, nije posve ugušen duh zajedništva, niti se u periodima naglašenije integrativnosti potiru posebnosti" (Spahić 2016a: 92). Društveni odnosi temeljeni na toj vrsti balansa i obogaćivanju vlastite kulture kulturama osvajača i dobronamjernih gostiju, koji su davali specifikum bosanskohercegovačkom društvu, danas su u značajnoj mjeri ruinirani. Destruiranje multilateralnosti izvana, atipičnost administrativno-političkog ustrojstva, nova nasilno proizvedena demografska struktura te deformacija vitalnih trendova populacionog i ukupnog razvitka ovog područja predstavljaju postkonfliktnu sliku bosanskohercegovačkog društva.

Specifikum društva čija je struktura sačinjena po principu intrakulturnog balansa i nadogradnje vlastite kulture elementima drugih kultura, te odsustvo prevlasti samo jedne konfesije ili jednog naroda, ne uklapa se u evropski model izgradnje nacionalne države¹. "Bosanska je multikulturalnost, ironijom povijesti, i nakon raspada Osmanskog carstva bila i ostala jednom od glavnih smetnji konceptima involviranja Bosne i Bošnjaka u evropski kulturno-civilizacijski krug budući da u tom krugu takav kompozitni model vjersko-kulturalne morfologije nije prepoznavan kao vernakularibilna opcija" (Spahić 2016: 24).

Vraćanje nacionalne nominacije najbrojnijeg dijela stanovništva BiH dogodilo se 1993. godine kada su Bošnjaci vratili svoje historijsko ime². Morali su pristati na surovu političku realnost etničke podjele zemlje. Iste godine bošnjački narod je trajno povezoao svoju narodnosnu i jezičku identifikaciju slijedeći moderne evropske principe narodnosne identifikacije, uz istovremeno priznavanje prava svim građanima Bosne i Hercegovine na identifikaciju sa zemljom. Period od 1907. do 1991. odnosno 1993. godine jasno pokazuje odnos svih režima u tom vremenu prema imenu naroda i nazivu jezika većinskog dijela stanovništva ove zemlje. Ali, ključna identifikacijska poveznica naroda u odnosu na njegovo ime i ime njegovog jezika je ostala netaknuta – Bosna³. Bošnjaci su, kako smo istakli, u federalnoj državi nakon Drugog svjetskog rata kao nacionalna grupa definirani u religijskim predznakom kao muslimani. Identifikacijski vakuum nepovezanosti imena naroda sa imenom jezika i države nije ostao neispunjen aspiracijama pojedinaca u zemlji i inostranstvu, ali je politički i institucionalno izbrisan sve do početka devedesetih godina dvadesetog

---

¹ Prema Giddensu primjer multikulturalizma je Kanada a po uključivanju stranaca u društvo u EU prednjači Velika Britanija. Ovakav kontekst multikulturalizma je, međutim, u potpunosti suprotnosti sa bosanskohercegovačkim. Giddens tvrdi da: „Upravo neuspjeh u sprovođenju politike multikulturalizma vodi podjelama i uzajamnom nepovjerenju između manjinskih zajednica i domaćeg stanovništva. U Evropi multikulturalizmu jedva da je do sada pružena šansa. Izuzetak je Velika Britanija koja je, uprkos brojnim teškoćama, pokazala da do sada najuspješnije rešava probleme kulturnog pluralizma i čini da on daje pozitivne rezultate“ (Giddens 2009: 160).

² Sa druge strane, u kontekstu promatranja rata iz perspektive zemalja Zapadnog svijeta, dominantno Evrope i Amerike, Campbell u svojoj analizi razumijevanja rata u Bosni i Hercegovini iznosi tvrdnju da „Konvencija o genocidu, i politika identiteta koju ista manifestira, ne mogu obuhvatiti opasnosti koje prijete jednoj miješanoj, multikulturalnoj zajednici. (...) u vezi s deterritorijaliziranim prirodom bosanskog/muslimanskog identiteta - nemoć diskursa i institucija međunarodne politike da obuhvate multikulturalne identitete predstavljala je jedan od najznačajnijih nedostataka koje je rat u Bosni eksponirao“ (Campbell 2003: 128).

³ „Transformacije koje vidimo u nominaciji Bošnjaka-Muslimana ne bi se prema tome mogle uzeti kao neki izuzetak. Osnovno je da se u toku historijskog razvoja formirao etnički individualitet, koji se i po objektivnim i po subjektivnim značajkama razlikuje od Srba i Hrvata ...“ (Hadžijahić 1974: 245). Treba ovdje naravno uzeti u kontekst vremenski okvir pisanja Hadžijahićeve teksta kada su Bošnjaci u nacionalnom smislu bili nominirani kao Muslimani.

stoljeća⁴ (Zulić 2005: 271). Ipak, kriza identiteta unutar bosanskohercegovačkog društva je evidentna i manifestira se u odnosu prema sebi, drugima, državi, povijesnom iskustvu i sl. (Žiga 2012: 263).

2. POSTRATNI KONTEKST MULTILATERALNOSTI DRŽAVE I DRUŠTVA

Sveprisutnost nacionalizma u ranog modernu puno duguje solidarističkom pozivu na kolektivnu moralnost. Balans tome zahtjevu je pretvaranje profanih društvenih svjetova samo u vlastite domove a ne zajedničke domove, gdje se ljudi mogu osjećati ugodno i gdje osjećaju da pripadaju⁵. Prema Golubović, kriza kulturnog identiteta javlja se kada nastane vakuum kulturnih vrijednosti i poremećaj u obrascima kulture, koji stvara konfuziju u pogledu poruka i propisanih standarda i normi ponašanja, te kada kao rješenje normativne i vrijednosne konfuzije državno-politička zajednica nametne određene obrasce kulture i odgovarajuće propise kao jedini općevažeći referentni okvir i isključi svaku mogućnost izbora. Kolektivni identitet se spolja nameće i isključuje izbor kao samoopredjeljenje koje je uslov demokratske integracije kako pojedinaca tako i društvenih grupa u šire zajednice. Krizi kolektivnog identiteta najviše doprinosi poremećaj u sistemima vrijednosti i vrijednosnim orijentacijama, odnosno takva partikularizacija i relativizacija vrijednosti (po nacionalnom/etničkom, religioznom ili nekom drugom osnovu) koja onemogućuje razvoj osjećanja zajedništva i pripadanja širem kolektivitetu; zatim, odbacivanje starih simbola ili njihova fragmentacija, koja onemogućuje sporazumijevanje u zajednici kao cjelini, ili stvara konfuziju što pokazuje primjer državnih obilježja kao što su zastava i himna Bosne i Hercegovine.

⁴ U prilikama kada Bošnjaci nisu imali svojih nacionalnih institucija i odgovarajućih političkih ličnosti, ističemo pojedince kakav je bio Husaga Čišić, poslanik Savezne Skupštine u Federalnoj Jugoslaviji. Nažalost, on se tada sam zalagao za ime Bošnjak, i to je bio razlog što je uklonjen iz javnog života. Zulkifarpašićeva sintagma „Bošnjaci sve tri vjere“ jasno izražava politički i ideološki koncept, nazovimo ga „otvorenog bošnjaštva“, bošnjaštva koje nije koncipirano unilaterarno, već koje je utemeljeno na zemlji i državi Bosni i Hercegovini i na njenoj povijesti. Ovu Zulfikarpašićevu koncepciju otvorenog bošnjaštva koje nije utemeljeno ekskluzivistički, na jednoj vjeri ili na jednom vjerom inspiriranoj kulturi i tradiciji, ne treba tumačiti kao pokušaj uvođenja bošnjaštva kao prerušenog totalnog bosanstva (Filandra, Karić 2002: 219).

⁵ Predindustrijska tradicionalna društva konstruisala su svoje socijalne identitete kroz nejednaku distribuciju fundamentalnih društvenih resursa: moći, ugleda, bogatstva i znanja, kao prirodnu podjelu „koja reflektuje aspekt kosmogonije koja određuje shvatanje samog društva“ (Crompton 1993: 1). Moderni postradicionálni socijalni identiteti, oblikovani ponajviše protestantskim etosom svjetovne askeze i novim kulturnim standardima utilitarizma, sa revolucionarnom snagom koja ohrabruje na permanentnu promenu postojećeg u pravcu progressa i reda, više ne zahtijevaju transcendentne izvore smisla (Marinković 2006: 53).

Uprkos mnogim procesima unifikacije u modernom društvu, pojam zajedničkog se ponovo sužava na manje cjeline. Umjesto globalnog, u prvi plan se ističe svojevrsnost partikularnih grupa, težeći da u njih zatvori svijet života kroz suprotstavljanje različitom. "U tome je paradoks procesa modernizacije, koji je afirmisao diferencijaciju i pluralizaciju, zanemarujući da u modernom svetu postoje sredstva za uspješno prevazilaženje partikularizma. Pitanje je samo da li to nužno vodi i gušenju osobenog identiteta manjih zajednica" (Golubović 1999: 33).

U postscijalističkim društvima, kakvo je i bosanskohercegovačko, vrijeme prvih višestranačkih izbora nosilo je sa sobom i promjenu u poimanju i načinu organiziranja društva. Shvatanje društva kao „socijalno-klasne izjednačenosti i projekтивne besklasnosti, trebalo je biti zamijenjeno poimanjem društva kao sklopa pravno-političkih jednakih šansi, neovisno o konkretnim – socijalnim pozicijama i dispozicijama društvenih aktera" (Kalanj 2007: 117). Politički akteri prije i poslije prvih višestranačkih izbora morali su uvažiti kako individualna prava građana tako i kolektivne specifičnosti bosanskohercegovačkih naroda, kulture i historije. Ovaj proces naglo je prekinut ratnim dešavanjima u aprilu 1992. godine. Poslijeratni period je obilježen sasvim neuobičajenim procesom političke tranzicije čiji je temelj bio mirovni ugovor, a unutar istog član. 4. je postao ustav Bosne i Hercegovine. Tranzicija društva započeta 1991. godine, a koja se trebala zasnivati na uvažavanju ekonomske, političke i kulturne historije BiH, je zaustavljena odnosno vraćena unazad. Država i društvo uređeni su na principima potvrđivanja ratom osvojenog i administrativne podjele do tada nezapamćene u historiji BiH. Priznati su *de facto* rezultati razaranja i genocida uz ugradnju direktne izvršne pozicije međunarodne zajednice unutar novih administrativno-pravnih okvira države.

Kako je vrijeme odmicalo politički predstavnici vladajućih narodnih partija imali su sve divergentnije političke ciljeve. Predstavnici novoformiranog manjeg administrativnog dijela BiH sa većinskim udjelom srpsko-bosanske populacije direktno su učestvovali u razaranju države na najvišim nivoima vlasti, kako civilne tako i vojne. Politički predstavnici u Federaciji BiH u istom periodu, umjesto usmjeravanja svog rada na obnovu privrednih, obrazovnih i ostalih potencijala, grade svoju politiku na podlozi „identiteta žrtve" i umrtvljuju potencijal obnove države i društva. Za ovaj period političko-društvene tranzicije vrijedi Kalanjev teorijski osvrt na bivša socijalistička društva uključujući i bosanskohercegovačko: „Identifikacija s idejom demokratske države kao konkretnog oblika demokratskog društva (...) se očitovala na dva načina. Političke stranke su obilježene ili nacionalno-tradicijskim ili građansko-demokratskim nominalno-simboličkim stilizacijama" (Kalanj 2007: 118).

Stranke predstavljaju neposredno-empirijski a država transcendentalni izraz identitetsko-konstruktivskog odnosa. Stranački su identiteti kao grupni identiteti percipirani kao empirijski najprikladniji i posredovno najdjelotvorniji instrument oblikovanja „svoje“ pravedne države koja se zasniva na načelima slobode i jednakosti. Ali: „Umjesto „državnog razloga“ na scenu stupaju pluralni stranački razlozi, tako da se država pojavljuje kao krajnja pozadinska zajednica, a stranke kao utjelovljenje konkretnih identitetsko-interesnih projekcija koje država, taj poopćeni identitet, nije kadra zadovoljiti. Političke stranke postaju glavnim instrumentom političke konstrukcije društvenosti a država borilištem za pobjedu, prevagu ili provođenje ovog ili onog stranačkog poimanja društvenosti“ (Kalanj 2007: 119).

Navedena teorijska analiza u potpunosti je primjenjiva u dijelu koji se odnosi na pojavu pluralnih stranačkih razloga i stranaka kao utjelovljenja konkretnih identitetsko-interesnih projekcija, namjesto države kao konkretnog oblika funkcionalnog demokratskog društva. Iza ovako koncipiranih identitetskih pozicija stajale su sasvim suprotstavljene vizije kolektivnih identiteta kreirane unutar različitih ideoloških percepcija stanja i perspektiva bosanskohercegovačkog društva i države. Ideologije i njihovi eksponenti koji su vidjeli Bosnu i Hercegovinu kao dio susjednih država Srbije i Hrvatske svoj epilog su dobili na Međunarodnom sudu za bivšu Jugoslaviju u formi presuda za genocid i udruženi zločinački poduhvat. S druge strane, predstavnici bošnjačkih političkih stranaka zatočeni su u „ideologiji žrtve“ i zaokupljeni ciljno-instrumentalnim usko stranačkim projekcijama, namjesto jasnih konkretnih akcija za privredni i društveni razvoj i obnovu. Rezultati ovakvih društveno-političkih stremjenja spojenih sa neoliberalnom kapitalističkom ideologijom, čiji su eksponenti u BiH predstavnici međunarodnih organizacija zadovoljni sa tzv. demokratskom procedurom i formalnim funkcioniranjem političkog sistema Bosne i Hercegovine, ogledaju se u svekolikoj stagnaciji i nazadovanju bosanskohercegovačkog društva.

Postjugoslavenska društva, nakon desetljeća „odozgo“ definiranog i sistemski zada(va)nog identiteta, našla su se pred izazovom da se definiraju „odozdo“ i da reaktiviraju, ožive ili iznova konstruiraju pretpostavke svake posebnosti. „Pitanje identiteta ispostavilo se kao jedan od glavnih indikatora oblikovanja i dokazivanja zasebnosti“ (Kalanj 2005: 64). Rezultat ovakvog identitetskog procesa je odbacivanje socijalističkog kolektivizma i prihvatanje minimalnih liberalno-institucionalnih formi, ali ne i njihovog vrijednosnog sadržaja. Stranke u Bosni i Hercegovini su samo zamijenile vrijednosni sadržaj kolektivizma, od socijalističke prešlo sa na nacionalnu sadržajnost.

Građanski kod kolektivnog identiteta zasnovan na prisnosti koja podrazumijeva implicitna pravila, tradiciju i socijalne rutine, polazi od činjenice da se pojedincima i grupama mogu normativno osigurati univerzalna građansko-politička prava. Međutim, međuidentitetske snošljivosti i obzirnosti koje čine temelj građanskog kolektivnog identiteta, što podrazumijeva priznavanje drugoga i drugačijega, u praksi ne ostvaruju puninu političke izvedbe. Politika priznavanja bi u zbilji trebala biti okosnica rješavanja problema posebnih kulturnih prilika i potreba različitih etničkih grupa, što se danas naročito očituje u multikulturalnoj formi identitetske politike (pogl. Sršen 2013).

Strukturni problemi u savremenom bosanskohercegovačkom društvu ogledaju se u intenzivnim promjenama na području kulture, politike, nauke i medija. Još za vrijeme rata Bosna je bila, kako zapaža Doubt, poprište različitih ideologija: nacionalizma, demokratije, liberalizma, modernizma i postmodernizma. U takvim okolnostima značajno je narušena sfera moralnosti.⁶ „Motivacija za ovakvo postupanje bila je uništiti zajednicu i razoriti društveni poredak, na kom je zajednica počivala stoljećima“ (Doubt 2003: 12).

Bosna i Hercegovina u postratnom periodu nije ostala izvan tokova transnacionalnog kapitalizma. „Ideja nacionalne države u kojoj dominira jedna etnacija proistječe iz kapitalističkih proizvodnih odnosa koji obesmišljavaju i destruiraju pluralnu zajednicu kakva je BiH“ (Mujkić 2018: 157). Posljedice neoliberalnog kapitalističkog ideološkog projekta ogledaju se, između ostalog, u odlasku najproduktivnijih stanovnika ove zemlje, srozavanju domaćih institucija visokog školstva, te procesu proizvođenja bijede. Tržišni fundamentalizam je postao prijetnja sigurnosti proizvođači armije suvišnih, a nacionalizam je postao najubojitiji mehanizam protiv pripadnika vlastite nacije (Lavić 2018: 158). Kompradorsko služenje velikim multinacionalnim kompanijama vezano je direktno za političku viziju države sa strane novonastale klase u postratnom društvenom sistemu. Po viđenju ove klase „država uspostavlja političku dominaciju tako što svaka vladajuća klasa stvara vlastitu državu po svojoj mjeri, kojom prema tome može manipulirati po svojoj volji i prema svojim interesima“ (Lavić 2018: 50).

Zahvaljujući velikodržavnim politikama od 19. stoljeća se proširila ideologija antibosanstva kroz sve segmente kulture, politike, ekonomije i svakodnevnog života. I trenutna slika odnosa u bosanskohercegovačkom društvu omeđena je sa tri ideološke

⁶ „Bosnia became a theater. It became a stage on which the tensions between and within various ideologies like nationalism, modernity, democracy, liberalism, postmodernism, and morality were sharply dramatized. Bosnia, however, is also more than a stage. It is a social entity. It is a reality that the theater analogy alone cannot grasp.“ (Doubt 2000:7)

konstrukcije. Prva ideologija je ona genocidna a rezultat je susjednih velikodržavnih koncepata⁷; druga ideologija je ideologija žrtve koja je izronila iz bošnjačke političke scene a manifestira se u pasivizaciji pozitivnih potencijala naroda; treća ideologija je ideologija neoliberalnog kapitalizma koja se nadvija nad cjelokupnom svjetskom populacijom. Bez obzira na klasna, simboličko kulturalna i politička obilježja, društveno isključeni identiteti obuhvataju najveći dio bosanskohercegovačkog stanovništva u odnosu na vladajuće političke elite. „Osjećaj isključenosti vlastitog individualnog ili kolektivnog identiteta mnogo je dublji od percepcije marginalnog ili obespravljenog socijalnog položaja“ (Kalanj 2007: 146). Isključenost identiteta predstavlja radikalizirani ili fundamentalizirani izraz nekog realnog stanja socijalnih odnosa. Kao posljedica neoliberalne kapitalističke paradigme u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva došlo je do formiranja posebne grupe stanovništva – prekarijata. „Bosanski prekarijat u osnovi može biti posmatran kao društvena grupa i klasa koja ima formalno obrazovanje, ali je ono uglavnom zastarjelo, ideologizirano, ograničeno, nepovezano sa svjetskim tokovima znanja, gotovo neupotrebljivo“ (Lavić 2018: 41). Nadalje, tu je i prisutnost „potklase“, tj. grupe stanovništva koja se nalazi izvan granica društva, izvan grupa unutar kojih se može tražiti identitet a time i pravo na legitimno mjesto u ukupnosti. Potklasu čine „izbačeni iz društvenog prostora u kojem se identiteti traže, odabiru i grade, vrednuju, potvrđuju i pobijaju. Svedeni na čisto animalni život, u kojem su svi prepoznatljivi ljudski izdanci potkresani ili uništeni. Izbjeglice, neteritorijalni u svijetu teritorijalno zasnovane stvarnosti“ (Bauman 2009: 38).

3. KOMUNIKACIJA KULTURNIH IDENTITETA

Kontinuitet bosanskohercegovačke multilateralnosti na nivou svakodnevnog mogli smo kroz povijest čitati kao kulturno-komunikacijski proces u kojemu su se prenosile poruke i značenja u formi stalne interakcije između pojedinaca i grupa, aktera i sistema, prošlosti i sadašnjosti, normativnih poredaka i svakodnevnog života (Kalanj 2007: 133). Kulturna komunikacija je predstavljala sveopću komunikaciju koja je povezivala različite identitete, stavljala ih u interkulturni i akulturacijski odnos, približavala ih i udaljavala u zavisnosti od otvorenosti ili otpora njihovih konstrukcija.

⁷ Cilj velikodržavnih ideologija susjednih država je otkidanje narodnog bića od bosanstva. „Ova ideologija je osmišljena i provođena kao prepoznatljiv antibosanski projekt u vremenu i prostoru, znanosti i svakodnevnom životu, kulturnim formama i zdravorazumskim predrasudama, militantnim pothvatima sa zločinima nad ljudima i diplomatskim potezima umanjivanja tih strašnih zlodjela“ (Lavić 2018: 10).

“Kulturni identiteti međusobno komuniciraju čak i onda kada su zavađeni, upravo zbog toga što je kultura onaj osnovni ekspresivni medij pomoću kojeg se grupe ili zajednice dokazuju u vlastitim očima i, pogotovo, u očima drugih” (Kalanj 2007: 135). Kada su pojedinci i kolektiviteti istovremeno raspolagali istim principima i sličnim povijesnim iskustvima interkulturalna komunikacija se odvijala u formi dijaloga. Kultura nema samo funkciju “omeđivanja” identiteta nego i funkciju komunikacije među imaginarijama identiteta. Međutim, u Bosni i Hercegovini se ovaj proces od rata do danas odvija pod sjenom politiziranih, etniziranih kulturnih identiteta dizajniranih u tvornicama nacionalnih političkih elita. Na primjeru zajednica ili zajedničkih društveno-životnih sklopova koji konstituiraju identitete, a koje analizira Kalanj (2005), možemo nazrijeti opseg destrukcije vezivnog tkiva bosanskohercegovačkog društva. Naime, Kalanj smatra da sljedeće vrste zajednica konstituiraju identitete: *zajednica mjesta*, fizička i geografska povezanost s nekim lokalitetom, mjesto gdje živimo; *zajednica sjećanja*, koja oblikuje prošlost i povijesna je dimenzija kohezije zadnjih nekoliko generacija; *psihološka zajednica* kao „(...) skupina osoba koje sudjeluju u zajedničkoj djelatnosti i imaju iskustvo zajedništva u psihološkom smislu jer nastaje oko zajedničkih ciljeva. Takve zajednice, koje se osnivaju na interakciji licem u lice, vođene su osjećanjima povjerenja, kooperacije i altruizma u tom smislu da konstitutivni članovi imaju na umu dobro zajednice“ (Kalanj 2005: 58). Svaki od ovih društveno-životnih sklopova u većoj je ili manjoj mjeri doveden je u pitanje, kao što su pod znakom pitanja i izgledi njihove rekonstrukcije.

Razilaženje oko nedavne historije Bosne i Hercegovine, iako bi trebalo biti anulirano presudama Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu, prisutno je i dalje na svim instancama uključujući i zakonodavne institucije BiH, što apsurd je bez presedana i dezintegrirajući faktor društva kao zajednice sjećanja. Interakcije malih razmjera na mnogim područjima društva odvijaju se unutar novoformiranih monoetničkih teritorija. Novoformirane zajednice teritorija nastale etničkim čišćenjem ili zbjegevim sa etnički očišćenih područja, oblikovane su kao geta po vizuri projekta genocida i „ideologije žrtve“. Namjesto korištenja povoljnih prilika i pomoći od strane međunarodne zajednice, osim za izgradnju objekata i obnovu infrastrukture, propuštena je prilika za izgradnju institucija države posvećenih suštinskoj obnovi društva (Žiga 2007: 154). Nepovoljna je okolnost i to da se bosansko društvo trebalo reintegrirati kada su se na globalnom nivou dešavale promjene poput desocijalizacije, opadanja društvenosti, rastakanja društava, značajnog prodora raznovrsnih oblika nasilja, koje odbacuje sve društvene norme i vrijednosti, uspona kulturnih zahtjeva u

vidu poziva na partikularni subjekt i traženje kulturnih prava (Kalanj 2007: 127). Poslije rata bosanskohercegovačko društvo od svojih pripadnika zahtijeva paralelno snalaženje na tržištu ideoloških proizvoda uz zahtjeve za obnovu minimalnih kapaciteta ratom porušenih institucija i društvenih odnosa. Ishodi tih grčevitih nastojanja bili su u pravilu skromni usljed proklizavanja u jaz simboličkih i empirijskih suprotnosti između kvazidemokratskih političkih opcija novoformiranih liberalno-kapitalistički usmjerenih političkih elita, s jedne, i egzistencijalno osiromašenog stanovništva, s druge strane.

Kao posljedica procesa tranzicije javlja se i disocijacija između instrumentalne i komunitarne umnosti, "između aktera ekonomske globalizacije usredotočenih na "kompetencije i koncepte" i aktera lokalnog integriteta, usredotočenih na obnovu nesocijalnih identiteta i kulturnih pripadnosti, više nego na razvoj funkcionalnih društvenih uloga" (Kalanj 2007: 141). U doba nacionalizma kolektivna solidarnost i homogenost direktna su posljedica individualnog djelovanja vođenog interesom. Etnički ratovi i ratovi država stvaraju stanje nesavršenog tržišta u kojem se individualna instrumentalna racionalnost situacijski pretvara u pojačanu grupnu racionalnost. "Događaje u Bosni nije teško tumačiti kao nusproizvode hladne, proračunate grabeži za zemlju Srba i Hrvata protiv njihovih slabijih muslimanskih žrtava, jer otimanje teritorija je, poput drugih oblika pljačke, korisno kada nema učinkovite državne vlasti" (Malešević 2011: 22). Izgradnja identiteta teško je razdvojiva od sredine u kojoj se odvija. Sistemi simbola ugrađeni su u proces izgradnje značenja toga ko smo. Ukoliko stvarne razlike među ljudima nisu izražene i simbolički osmišljene, izmišljene granice postaju izraženije. (Woodward 2002: 76)

4. KULTURNO-IDEOLOŠKA SFERA

Ideologije oblikuju osnovu grupnog identiteta, temeljne vrijednosti i pretpostavke koje su kriterij pripadnosti grupi, položaja u društvu i odnosa sa drugim grupama. Tako ispada da je *ideologizacija kulturnih identiteta* jedna od markantnih značajki kasne, "dezideologizirane" modernosti. Ideologije etnicizma, ekologizma, feminizma, rodnosti, regionalizma, suverenizma, socijalno-državnog paternalizma itd. ispostavljaju se kao fundamentalne opomene načelima linearne modernizacije, kao razlikovni tokovi koje je modernizacija omogućila pa ih stoga mora i integrirati u svoju postlinearnu logiku heterogenosti (Kalanj 2007: 136). *Vice versa*, vrijedi podsjetiti da svako složeno društvo još uvijek ima kulturno-ideološku sferu čiji

nosio (moderni stručnjaci, intelektualci i mediji) opravdavaju vladajući društveni poredak kome "osiguravaju" viši smisao. U takvom poretku ekonomska sfera materijalno osigurava postojeće konjunktore jer kanalizira bogatstvo u ruke gornje društvene klase, drži vojno-politički monopol kao i monopol na znanje i "tumačenje smisla zajedničkog života" (Katunarić 2012: 119).

U kontekstu društvenih nauka etnicitet ne predstavlja grupu nego oblik društvenih odnosa, a nacionalizam dinamički niz povijesno oblikovanih procesa. Navedena tvrdnja ne poriče objektivno postojeće kulturne razlike "zbog toga što su kulturne razlike tako stvarne i vidljive da mogu postati objekti etnicizacije i nacionalizacije" (Malešević 2006: 27). Rasa, etnicitet, nacionalitet ne predstavljaju sadržaje koji realno postoje u svijetu već se odnose na perspektive o svijetu. Uspješnost određene ideologije predstavlja stepen njene naturalizacije, to jest načina kako se određena značenja i polazišta prihvataju kao univerzalna i prirodna. Ideologija pruža jasnoću koja je gotova tvrdnja a ne stvar objašnjenja. "Nacionalizam predstavlja 'operativnu' ideologiju moderne. Normativni okvir ideologije formuliran je da bi naglasio ključne dijelove određenog svjetonazora i sastoji se od jasno formuliranih izjava koje se odnose na strukturu i organizaciju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti društva" (Malešević 2006: 93). Operativno polje ideologije predstavlja domen egzistencijalne suprotstavljenosti i konkretnog dinamizma vrijednosti "gdje se različite predstave o svijetu i različite perspektive stvarnosti bore za "duše" svih i svakoga" (Malešević 2006: 94). Ključni principi i ideje operativnog stuba ideologije najčešće su personalizirani u zamislama konkretnih pojedinaca kako bi bili prepoznatljiviji i prihvatljiviji masovnoj publici. Jezik ideologije je najčešće jezik afekata, individualnih ili kolektivnih interesa. Pri tome kolektivni kulturni entiteti i njihova interakcija postaju ključnom pretpostavkom razumijevanja zbilje. Kulturni problemi su postali tako važni da se upravo oko njih mora organizirati društvena misao (Kalanj 2007: 127).

ZAKLJUČAK

Analiza stanja i perspektiva savremenog bosanskohercegovačkog društva podrazumijevala je propitivanje oblika društvenog poretka prije, tokom i poslije genocida. Uništenje društvenog konteksta, kako smo naglasili, predstavljalo je pokušaj uništenja društva. „Motivacija za ovakvo postupanje bila je uništiti zajednicu i razoriti društveni poredak na kom je zajednica počivala stoljećima“ (Doubt 2003: 12). Atak na deterritorijaliziranu prirodu i multikulturalnost bosanskog identiteta te nemoć međuna-

rodne zajednice da ga procesualno obuhvati doveli su do stvaranja etnički definiranih enklava/eksklava kao nove političke strukture Bosne, koja se iz današnje perspektive ukazuje, zapravo, kao implicitni cilj politike koja je po receptu međunarodne zajednice sprovedena u svrhu okončanja rata (Campbell 2003: 134). Ignorisanjem kompleksne prirode bosanskog društva međunarodna je zajednica postala saučesnikom u nasilnom instaliranju nacionalističkih imaginarija. Zahvaljujući tome kulturne razlike postale su predmet etnicizacije i nacionalističkih ciljeva.

LITERATURA

1. Bauman, Zygmunt (2009), *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad
2. Burnazović, Tufik (ur) (2000), *Ko je ko u Bošnjaka*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
3. Campbell, David (2003), *Nacionalna dekonstrukcija: Nasilje, identitet i pravda u Bosni*, Forum Bosnae, Sarajevo
4. Doubt, Keith (2000), *Sociology after Bosnia nad Kosovo, recowering justice*, Rowman and Littlefield Publishers, Lanham, Maryland
5. Doubt, Keith (2003), *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo
6. Duraković, Jasmin, Nerzuk Ćurak (1993), *Bošnjaci - Svoj sudac i presuditelj*, Intervju sa Alijom Isakovićem, Večernje novine, 30/1993, 30. IX, Sarajevo
7. Erikson, Erik (1976), *Omladina, kriza, identifikacija*, NIK Pobjeda, Titograd
8. Filandra Šaćir, Enes Karić (2002), *Bošnjačka ideja*, Nakladni zavod globus, Zagreb
9. Filandra, Šaćir (2012), *Bošnjaci nakon socijalizma*, BKZ Preporod – Synopsis, Sarajevo/Zagreb
10. Filandra, Šaćir (2018), *Od zabranjene do uvažene nacije*, Preporod, br.5/11, 1. mart, 16-17
11. Filipović, Muhamed (1996), *Bosanski duh u književnosti - šta je to?*, u Alija Isaković: *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 143-162
12. Gidens, Entoni (2009), *Evropa u globalnom dobu*, Clio, Beograd
13. Golubović, Zagorka (1999), *Ja i i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/>
14. Hadžijahić, Muhamed (1974), *Od tradicije do identiteta*, Svjetlost, Sarajevo
15. Isaković, Alija (1996), *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo

16. Kalanj, Rade (2005), "Liberalno i komunitarističko poimanje identiteta: Prilog analizi identiteta hrvatskog društva", *Socijalna ekologija*, Vol. 14, No. 1-2, Zagreb, 55-74
17. Kalanj, Rade (2007), "Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta", *Socijalna ekologija*, Vol. 16, No. 2- 3, Zagreb, 113-156
18. Kalanj, Rade (2008), *Modernizacija i identitet*, Politička kultura, Zagreb
19. Kržišnik- Bukić, Vera (1997), *Bosanski identitet*, Bosanska knjiga, Sarajevo
20. Lavić, Senadin (2018), *Zaborav razlike*, Dobra knjiga, Sarajevo
21. Malešević, Siniša (2011), *Sociologija rata i nasilja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
22. Malešević, Siniša (2006), *Identity as Ideology*, Palgrave, New York
23. Marinković, Dušan (2006), *Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji*, Prometej, Novi Sad
24. Mujkić, Asim (2018), "Tri pitanja o bosanskom stanju", *Pregled*, god LIX, br 1/18, jan-april, Sarajevo, 155-158
25. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ - Preporod, Tuzla
26. Spahić, Vedad (2016a), "Status bosanskohercegovačke književnosti unutar B/H/S/C interliterarne zajednice danas", *Bosanski jezik*, 13 (2016), Filozofski fakultet u Tuzli, 91-106
27. Sršen, Andreja (2016), "Konstrukcija identiteta u sociološkom diskursu", *Razprave in gradivo*, Revija za narodnostna vprašanja, 77/2016, 121-136
28. Zulić, Arif (ur) (2005), *Alija Isaković: djelo univerzalnog duha*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
29. Žiga, Jusuf (2007), *Savremeno bosansko društvo*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
30. Žiga, Jusuf (2007a), *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“ - paradigma Bosne koju su izdali*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
31. Žiga, Jusuf (2012), "Feudalizacija" bosanskohercegovačkog društva i njeno odražavanje na krizu identiteta, *Sarajevo Social Sciences Review*, vol.1, broj 1, jesen-zima 2012., 263- 271
32. Woodward, Kath (2002), *Understanding Identity*, Arnold-Hodder Headline Group, London

BOSNIAN IDENTITY – DESTRUCTION OF PARADIGM OF MULTILATERALITY?

Summary:

The concept of identity contains two characteristics: consistency and continuity in time. Although the term is thus used in psychology, its two characteristics are commonly used in analysis and research of identity. If we start from these postulates, we notice that the Bosnian-Herzegovinian society has all the characteristics of a multilateral society since the earliest times, while from 1992 until now the processes of internal and external destruction of this kind of society are taking place. Members of all the peoples who inhabited Bosnia from the earliest times have cultivated their own culture with existing culture they encountered. Thus, the Bosnian-Herzegovinian society's multilateralism, whose characteristics multiethnicity, multireligiousness and multiculturalism, has built for centuries. All internal and external attacks on the continuity of the Bosnian society did not, however, destroy the foundations of its multilateralism. Identity mosaic of this kind of society consists of Illyrian, Slavic, Celtic, Ottoman, Austro-Hungarian, and all the newer elements that have influenced and influence its structuring. The positive effects of the civilizational heritage as one of the most important segments of Bosnian identity are significantly shaken in the early 1990s and are continually disrupting today.

Key words: identity; multilateralism; cultural identity; communication; ideological sphere

Adresa autora
Authors' address

Adnan Džafić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
adnan.dzafic@fpn.unsa.ba

Nezir Krčalo
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet za upravu
nezir.krcalo@fu.unsa.ba